

УДК: 94(477-25):2

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.132.1.04>

А. Кізлова, канд. іст. наук
Національний технічний університет України
"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", Київ, Україна

КОМФОРТНІСТЬ КОМУНІКАЦІЇ НАВКОЛО КИЄВО-ЛАВРСЬКИХ СЯТИНЬ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Статтю присвячено тому, наскільки актуальним братія Києво-Печерської лаври вважала в XIX – на початку XX ст. забезпечення фізичного й морального комфорту для учасників комунікації безпосередньо навколо святинь обителі. Розглянуто спроби зробити зручнішим безпосередній контакт з об'єктами шанування. Проаналізовано ставлення лаврської адміністрації до інтересів сторонніх богомольців і власних насельників, приставлених до святинь. Висвітлюються умови відбування послухів гробового та провідників по печерах. Особливу увагу приділено умовам відвідування печер. Простежено особливості ухвалення та виконання дисциплінарних рішень та інструкцій щодо поведінки братії з вірянами. Встановлено, що в заходах, уживаних в обителі для того, щоб забезпечити комфорт для богомольців та насельників, вбачається передусім прагнення усунути загрози для нормального функціонування соціально-комунікативної системи. А саме: запобігти порушенню звичного порядку (або навіть оскверненню святинь) через чиесь захворювання чи пошкодження, не допустити людських та матеріальних втрат через пожежу або тисняву. До вдосконалень підштовхувало також зростання кількості богомольців (а отже – й навантаження на братію). Проблема обкрадання богомольців у печерах є перспективним напрямом для подальшого дослідження разом із крадіжками від святинь і заходами, вживаними в КПЛ для запобігання таким злочинам.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, XIX – початок XX ст., комунікація, комфорт, святиня, богомолець, братія.

Щороку протягом XIX – початку XX ст. до Києво-Печерської Успенської лаври (КПЛ) прибували численні богомольці з Києва та інших місцевостей, представники всіх прошарків суспільства. Передусім їх приваблювали святині обителі – понад 120 мощей святих, численні часточки мощей, гробниці свв. препод. Антонія і Феодосія Печерських, ще неканонізованого тоді митрополита Тобольського Павла, щонайменше п'ять ікон, шанованих як чудотворні [56, с. 277, 281-282]. Дослідження того, як братія Лаври взаємодіяла з різними категоріями відвідувачів при святинях обителі, пов'язане з такими важливими науковими та практичними завданнями як оцінка комунікативної активності й компетентності православних монахів окресленого періоду, реконструкція живої православної релігійності в умовах жорсткого нормативно-правового регулювання.

Різні форми відносин між КПЛ та зовнішнім світом, зокрема і з вірянами, котрі прийшли вшановувати святині, активно досліджували в радянський період. Як у наукових, так і в науково-популярних та науково-публіцистичних працях згадуються, зокрема, поведінка лаврських насельників під час розповсюдження освячених речей, інформування про чудеса в обителі, проблеми, пов'язані з опорядженням храмових і печерних інтер'єрів, а також збором та використанням пожертв [23; 27; 29; 30; 35; 44; 53; 57]. Попри докладне подання фактів, автори названих розвідок у дусі антирелігійної пропаганди переважно наголошували саме на негативних вчинках братії, або ж тлумачили будь-які дії монашества як спрямовані на те, щоб хитрістю витиснути з богомольців якнайбільше ресурсів. Д. В. Степовик у загальній праці "Історія Києво-Печерської лаври" (2001 р.) схильний до подібних оцінок [54]. Я. В. Литвиненко, Є. В. Лопухіна, Г. В. Полюшко проаналізували різноманітні ремонти, реставрації та оздоблення в КПЛ, між іншим, і навколо шанованих святинь [36; 37; 38; 45]. Однак цих науковців передусім цікавили хід і результати, а не передумови для таких робіт чи причини їх проведення. У центрі дисертації Я. М. Шульги – соціокультурні характеристики прочан, що сходилися до Києва з різних православних країв у XVIII ст. [58], а не сприйняття цих прочан у тих монастирях, куди вони навідувались.

Святі місця як вузли комунікативної мережі, в якій обмінюються інформацією їхні "хранителі", паломники й "мандрівники за святістю" ґрунтовно розглянула Т. Б. Щепанська [59] на російських матеріалах. Про увагу лаврської братії написала ще Н. В. Гепенер у праці

1930 р. "... ченці проте доклали чимало зусиль, прокладаючи решту вулиць так, щоб по них зручно було проходити. Мощі поклали в однакові труни та поставили в аркосолії <...>, з дерев'яними підставками на цегляному підмурівку, щоб не доводилося низько нахилятися, цілуючи "святих" ..." [27, с. 19]. Втім, дослідниця окреслила цей аспект суто побіжно через потребу зосередитись на інших завданнях.

У статті А. А. Кізлової про обладнання простору для комунікації навколо святинь у Ближніх та Дальніх печерах з кінця XVIII до перших десятиліть XX ст. згадано тільки про усунення тісноти поблизу гробниць [34, с. 9-10].

Мета роботи: розв'язати таку з невирішених раніше частин загальної проблеми – визначити, наскільки для братії КПЛ було актуальним забезпечення комфорту для учасників комунікації безпосередньо навколо святинь обителі.

На тлі чинної в окреслений період ідеї про те, що до монастиря йдуть ті, хто любить "скорочувати й примешувати для неба свої земні потреби й клопоти (рос.)" [42, с. V] поняття "комфорт розглядається в таких значеннях, які пропонуються в сучасних словниках іншомовних слів: 1) сукупність побутових вигод; упорядкованість і затишок, 2) відчуття зручності, задоволення середовищем та власним станом [26, с. 278].

Прямі посилання на інтереси учасників комунікації при святинях містяться в справах, заведених у канцелярії Духовного Собору з приводу різних напрямів облаштування КПЛ [3; 4; 5; 8]. За п'ятирічними реєстрами речей, котрі прибули до монастиря та вибули з нього [16; 17], майновими описами [18] можна простежити ті зміни в матеріальному оточенні святинь, які могли бути зроблені на користь (або всупереч) комфорту богомольців і братії.

Справи, котрі стосуються кадрових переміщень у різних відомствах КПЛ [9; 10; 11; 13; 14] допомагають виявити мотиви керівників у їхніх рішеннях щодо послухів при святинях, цінні деталі щодо реальних умов виконання цих послухів. Спогади мандрівників [25; 32; 33; 40; 43] і тих, хто з ними спілкувався [41], а також зображення (малюнки, гравюри, фото – з Лаври та інших монастирів) [20; 21; 28; 31, с. 211; 32, с. 278; 39, с. 34; 46-51; 52, с. 79] доповнюють цю картину деталями, свого часу не вартими офіційного документування, помітними краще "збоку", аніж зсередини обителі.

Водночас з дисциплінарних рішень та інструкцій о. намісника та Духовного Собору можна здобути відомості

мости про ідеальний рівень монастирського життя й зокрема поведінки зі святинями й сторонніми особами [2; 12; 19]. Звернення до творів художньої літератури, написаних в окреслений період [23; 55], дає змогу розширити уявлення про те, наскільки символічними були настрої богомольців – відвідувачів Лаври. Отже, джерельна база для дослідження проблеми цілком репрезентативна.

Щодо фізичного комфорту богомольців, 4 серпня 1830 р. еклезіарх соборний старець ієромонах Гімнасій подав до Духовного Собору рапорт, яким доводив потребу в облаштуванні місця для перста св. першомуч. Стефана. Серед аргументів названо те, що ковчежець з реліквією замалий, а тому й недостатньо помітний. Через це, як для обителі, так і для вірян, а також для честі самого угодника о. Гімнасій запропонував зробити навколо ковчежця коштовний напівкіот, привісити лампаду й призначити монаха, котрий би охороняв святиню й показував дорогу до неї. Пропозицію було прийнято й реалізовано [4, арк. 2-2 зв., 4]. В лютому 1834 р. вже згаданий еклезіарх Гімнасій у рапорті до Духовного Собору пояснював, як слід було б опорядити срібною рамою образ св. Миколая Чудотворця (з часточкою його мощей) в Успенському соборі. Поряд з тим, що святиню пропонувалося поставити у світлому видному всім місці, додано: "А щоб зручно було богомольцям прикладатися до цієї ікони, то зробити внизу три сходинки (рос.)" [5, арк. 2 зв.]. На початок 1836 р. стало зрозуміло, що заплановані нові домовини для мощей свв. угодників Печерських незабаром будуть готові. Тож намісник архімандрит Серафим розпорядився впорядкувати місця для цих домовин. Однією з вимог було зробити такі місця однаковими заввишки, аби "ліпший цим забезпечити спосіб прикладатися до святих мощей і надати печері кращого вигляду (рос.)" [6, арк. 46]. На початок 1839 р. в КПЛ постало питання про те, що слід оновити домовини свв. препод. Печерських. При цьому ухвалили, щоб "святі мощі принаймні на третину виступали над нижньою частиною гробниці, аби було зручно прикладатися, а воздухи (якими покривали обличчя святих – А. К.) та одяг зберігалися від вогкості (рос.)" [7, арк. 1 а зв.]. За наданням домовинам приписаного вигляду стежили ретельно. Так, про перший варіант зразка-моделі вказали, що він порівняно з потрібними параметрами "трохи заширокий у головах, а в ногах вузький, до того ж усередині занадто глибокий (рос.)" [7, арк. 2]. Відповідно, форма гробниць, яка не відігравала вирішальної ролі в рівні комфорту для братії, вважалася дуже важливою. На жаль, невідомо, на основі яких міркувань чи спостережень зробили висновок про те, якими особливостями її наділити (передусім – наскільки виправданою була зручність для цілування). Загалом у наведених документах комфорт для вірян підкреслено ставиться на рівень із потребою гідно прикрасити чи убезпечити самі святині, а то й з честю всієї обителі.

Проблем, схожих на ту, яка непокоїла адміністрацію Михайлівського Золотоверхого монастиря (біля раки св. вмц. Варвари тісно, через що порушується благочестя, до того ж прочани з сіл часто падають на сходах до неї і зазнають пошкоджень [1, арк. 4]) за наявними джерелами в КПЛ виявлено не було. Втім, незручності для богомольців у Михайлівській обителі сприймали настільки ж серйозно, як і порушення канонічних норм у розміщенні гробниць святої [1, арк. 4]. Відповідно, погляди на інтереси вірян об'єднують названі монастирі.

У серпні 1826 р. Духовний Собор за рапортом блюстителя Дальніх печер соборного ієромонаха Аарона ухвалив вистелити підлогу в цих печерах чавунними

плитами та дубовими дошками. Адже о. Аарон наголосив, що в сухих місцях підземелля "люди, проходячи, здіймають надзвичайну куряву (рос.)" [3, арк. 2, 3 зв.]. В січні 1867 р. Духовний Собор КПЛ завів справу про купівлю постілок на підлогу в Успенському соборі. Потребу в них було обґрунтовано тим, що навесні, коли вже прибирають зимові сукна, настає загрозливий "застудою ніг" через холод від чавунної підлоги час, а також безперервним гучним тупанням численних богомольців [8, арк. 2-3 зв.]. В цих двох випадках прямо не вказано, чим негараздам хотіли запобігти передусім: богомольців, чи тих, хто відбував послухи відповідно в Дальніх печерах і в Успенському соборі.

Показово те, як 1838 р. блюститель Дальніх печер ієромонах Досифей пояснював Духовному Собору, що з травня по вересень приходить дуже багато богомольців, їх водять по печерах з 4 до 13 чи 14 год. Тим, хто відправляє служби, читцям, співцям та провідникам важко перебувати в підземеллі по 9-10 год. поспіль через чад від численних свічок. Тож потрібні додаткові люди, аби можливо було відбувати названі послухи позмінно [14, арк. 4-4 зв.]. Таке докладне звернення дає підстави вважати, що інтереси братії під час облаштування храмів та печерних коридорів мали враховуватись, як і під час кадрових переміщень.

На фотографії початку XX ст. зі склепу з ракою митрополита Павла Тобольського видно старенького гробового та його стілець [21, фото]. Постає питання: чи була можливість посидіти, виконуючи послух при мощах святого, нормою. Було проаналізовано зображення XIX – початку XX ст. інших гробниць святих з монахами (найімовірніше – гробовими) поряд. Стоїть гробовий на зображеннях раки св. вмц. Варвари (гробових двоє) [31, с. 211], св. свт. Димитрія Ростовського [28], св. благов. Олександра Невського (хромолітографія та два різних фото, на одному гробових двоє) [46; 47; 51], св. прав. Іакова Боровицького [48], св. свт. Митрофана Воронізького [50], а також біля раки з частинками мощей різних святих у Михайлівському Золотоверхому соборі [39, с. 63]. Сидить – на зображенні раки св. свт. Іони Почаївського [49], і саме він також дуже літній.

Показове також прохання монаха Кассіана (тоді 74-річного [13, арк. 57 зв.-58]) від 7 жовтня 1819 р. про те, щоб його перевели від раки св. рівноап. Володимира. Монах пояснив своє прохання тим, що за понад чотири роки "тривалого щодня стояння (рос.)" в нього розвинувся хвороба ніг [9, арк. 2]. Щоправда, згаданий Кассіан за послужним списком (уже при гробі св. препод. Феодосія) перебував серед гробових до 1820 р. [13, арк. 57 зв.-58]. Імовірно, гробовий мав виконувати послух передусім стоячи, а винятки робили для тих, хто вже не міг по-іншому.

Еклезіарх, соборний ієромонах Гімнасій відверто попросив Духовний Собор нагадати ієродиякону Агафодорові, котрого призначили гробовим до раки з частинками всіх свв. препод. Печерських, що не слід затримуватися, щоб: "через відсутність при цьому гробі потрібного під час церковного співу гробового монаха не трапилося чогось неприємного, а за це не відповідав би невинно (рос., курсив наш – А. К.)" [11, арк. 11]. Тож тривала відсутність нагляду за раками вважалася вкрай небажаною, і Лавра мала б іти на поступки немічним насельникам, яких призначала гробовими.

Стілець згадується (як такий, що використовується) в майновому описі Ближніх печер за 1803 р. [18, арк. 84], виведений з обігу через те, що струхлявів, між 1818 і 1822 рр. [16, арк. 32 зв.]. Можливо, він признача-

вся для того, хто виконував послух при хресті св. Марка Печерника (хоча на малюнку з праці П. П. Свіньїна монахи стоїть, але ж він саме зустрічає партію богомольців) [32, с. 278]. Втім, даних для остаточних висновків про умови відбування цього послуку бракує.

Зображення мощей св. препод. Іоанна Багатостраждального свідчать про те, що спочатку лампадка висіла в угодника над головою [32, с. 278; 39, с. 34], а між серединою – кінцем 1850-х рр. її перенесли на гачок у боковій стіні поховальної ніші й заґратували. Там вона й залишалася ще в першій чверті XX ст. [20; 52, с. 79]. Мощі преподобного цілували саме в голову [22, фото; 25, с. 48]. Тож у КПЛ подбали про те, щоб богомольцям було зручніше прикладатися до реліквії. Також, коли лампадку прибрали звідти, де її могли зачепити й перекинути, суттєво знизився ризик пожежі.

Між 1818 і 1822 рр. з обігу в Ближніх печерах вилучили зотлілі повстані постілки на підлогу [16, арк. 33]. У ненадходженні чогось їм на заміну протягом відповідної п'ятирічки [17, арк. 1-70] можна також припустити прояв запобігання пожежі.

Розгорнуте Євангеліє перед св. препод. Іоанном Багатостраждальним помітне лише на ілюстрації до твору П. П. Свіньїна, виданого 1839 р., на пізніших зображеннях видно тільки плаский металевий лист [20; 32, с. 278; 39, с. 34; 52, с. 79]. Імовірно, саме він згадується в майновому описі 1803 р. як "дошки мідні жовті при святому Іоанні Багатостраждальному 2 (рос.)" [18, арк. 24 зв.]. Отже, поступово в КПЛ прийшли до ідеї не лише прикрити від воскових крапель та можливого падіння недогарка тканини навколо угодника, а й прибрати з оточення святині легкозаймисту книгу.

Протилежні погляди на рівень у КПЛ тієї складової комфорту, яка передбачає відчуття зручності, задоволення середовищем та власним станом, викладено в художніх творах. Обидва описи стосуються печер.

І. Ф. Анненський у вірші "Київські печери" передає настрої відвідувача підземелля, близький до нападу паніки. Поезія увійшла до циклу "Трилисник жайхить" [23, с. 25]. Натомість Л. М. Толстой, створюючи образ фанатично релігійної мандрівниці по святих місцях, навів таку її розповідь про ночівлю в печерах з дозволу лаврських ченців: "Помолюсь одному, почитаю, піду до наступного. Посплю трішки, знову піду прикладуся; і така, матушко, тиша, благодать така, що й на світ Божий виходити не хочеться (рос.)" [55, с. 827]. Радянський автор Н. А. Багрий 1935 р., тобто пам'ятаючи КПЛ ще за монастирських часів, прокоментував суть печер так, що саме їх Лавра "використовувала як найсильніший засіб впливу на релігійних людей (укр.)" [23, с. 25]. Враховуючи вказане, саме печери можна вважати найбільш випробувальною для почуттів відвідувачів частиною монастиря, і вони потребують особливої уваги.

Інок Парфеній (під час перебування в православ'ї відвідав Лавру 1837 р.) зазначив, що допомагав зорієнтуватися у печерах двом неписьменним жінкам [43, с. 184-185]. Отже, про те, щоб як слід задовольнити потреби неписьмених (за їх великої питомої ваги серед богомольців), дбали недостатньо.

Протоієрей П. І. Беляєв (був у КПЛ улітку 1908 р.) згадав про те, як монах-провідник заспокоював богомольців, що хвилювалися, чий не заблукали вони. А випадок з однією дамою, котрій у печері стало эле (провідник, до речі, терпляче почекав, поки вона отямиться), прокоментував з позиції духовної особи: назвав страх перед таємницями буття наслідком "самовиховання" світських людей [25, с. 43]. Натомість М. І. Мамаєву,

котрого до того ж прийняли в 1850-х рр. як "значну особу" провідник показував бокові ходи, забиті дошками, й підкреслював, що там усе завалилося [40, с. 789]. Такі коментарі навряд чи можна вважати заспокійливими.

Привертає рекомендація розвішувати під час епідемії холери (1830 р.) в церквах, особливо в лаврських печерах, рушники, змочені в хлорному розчині [15, арк. 17]. Визначити, чи дотрималися її в КПЛ, за наявними джерелами неможливо. Втім, означені рушники справляли б суперечливе враження. З одного боку, повністю пройняті вірою богомольці могли розчаруватися в релігійних почуттях самої братії, котра не покладається тільки на силу Божої благодаті. З іншого боку, ті, хто побоювався заразитись при святинях, зраділи б спробам монахів ужити заходів для профілактики.

На початок XX ст. в КПЛ у формі друкованої листівки було видано настанову о. намісника до братії завжди поводитися з богомольцями будь-якого суспільного статусу "цілковито ввічливо, лагідно й послужливо (рос.)" [19, арк. 1]. Можливо, це була тільки фіксація попередньої неписаної традиції. Втім, О. Л. Кисілевська згадала про відвідування печер 1910 р.: "...в ту ж хвилину доходить до нас із каплички голосна суперечка: – Відчиніть двері; ми хочемо вертатися. Чернець, видно, про це не хоче й чути. – Коли ввійшли, то йдіть далі. – Силою затримуєте? Так не вільно! Гаспада, верніться! Ледве доходить її голос, звернутий у печери (укр.)" [33, с. 54]. Мандрівниця й сама не до кінця вірила в чулки про те, що в печерах трапляються "різні немилі випадки (укр.) з молодими прочанками, тим паче, не зазначила, хто завдавав шкоди цим дівчатам: монахи, чи інші відвідувачі [33, с. 53]. Однак навіть із того короткого епізоду, котрий вона описала як свідок, видно, що поведінка лаврських насельників не завжди вкладалася в наведені рамки.

Навіть досить ввічливий провідник М. І. Мамаєва та його випадкових супутників дещо зіпсував їм враження від перебування в святому місці тим, що був підпитим і дихав на групу перегаром [40, с. 789]. Втім, проблема тверезості (і припустимого рівня нетверезості) хранителів святинь потребує окремого дослідження.

З 1808 по 1810 рр. в КПЛ розглядали проблему: як слід чинити з коштами, поданими за супровід по печерах – залишати провідникам, чи розділяти між усією братією. В рамках теми дослідження важлива згадка про те, що вимагати гроші силоміць неприпустимо, бо це ганьбить Лавру і може спричинити відмову богомольців від відвідування печер [2, арк. 16]. У липні 1823 р. блюститель Ближніх печер соборний старець ієромонах Філарет просив у Духовного Собору призначити когось здібного для супроводу вірян по підземеллю. На той час на Ближніх печерах нікому було посісти місце провідника. О. Філарет між іншим послався на те, що проблему слід вирішити невідкладно, щоб не викликати в богомольців "цілковитого невдоволення (рос.)" [10, арк. 2]. Честь обителі та вкладників фігурують поряд із задоволенням інтересів відвідувачів в інструкції Духовного Собору керівникам відомств Лаври від 1842 р., яку копіювали й актуалізовували не раз протягом 1880 – 1905 рр. [12, арк. 14]. Тож до уваги в подібних справах бралось прагнення не тільки створити сприятливі умови для сторонніх, а й зберегти репутацію обителі загалом та окремих її представників.

На основі викладеного можна зробити такі висновки. Доступність як фізичного, так і морального комфорту в КПЛ не виключалося не тільки для сторонніх, а й для тих, хто проходив тут монастирські випробування. При цьому в заходах, уживаних в обителі для того, щоб його

забезпечити, вбачається передусім прагнення усунути загрози для нормального функціонування соціально-комунікативної системи. А саме: запобігти порушенню звичного порядку (або навіть оскверненню святинь) через чиєсь захворювання чи пошкодження, не допустити людських та матеріальних втрат через пожежу або тисняву. До вдосконалень підштовхувало також зростання кількості богомольців (а отже – й навантаження на братію). Деталізація посилення на те, що деякі зміни робляться для чиєїсь зручності, може також свідчити про неповну очевидність цього для тих, хто сам не ініціював відповідні роботи.

Відповідні адміністративні інструкції не були дуже докладними (в ситуаціях, не прив'язаних безпосередньо до використання матеріальних цінностей, братія, судячи з досліджених джерел, мала керуватися передусім загальними засадами здорового глузду). Виконували названі приписи не стовідсотково, втім, на рівні, цілком достатньому для збереження загальної стабільності.

Надалі тема потребує розвитку за рахунок зіставлення лаврських практик, пов'язаних із комфортом, з поширеними в окреслений період відповідними світськими уявленнями.

Широко відома за межами Лаври проблема обкрадання богомольців у печерах [33, с. 53; 41, с. 18] є перспективним напрямом для подальшого дослідження разом із крадіжками від святинь і заходами, вживаними в КПЛ для запобігання таким злочинам.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний України, м. Київ, ф. 127, оп. 768, спр. 185, 6 арк.
2. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1236, 17 арк.
3. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1682, 4 арк.
4. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1726, 13 арк.
5. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1809, 8 арк.
6. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1841, 82 арк.
7. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1942, 94 арк.
8. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 2514, 5 арк.
9. Там само, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 768, 5 арк.
10. Там само, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 780, 30 арк.
11. Там само, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 870, 15 арк.
12. Там само, ф. 128, оп. 1 КДС, спр. 482, 47 арк.
13. Там само, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 101, 65 арк.
14. Там само, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 130, 41 арк.
15. Там само, ф. 169, оп. 3, спр. 17, 81 арк.
16. Фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, м. Київ, спр. КПЛ-А 293, 60 арк.
17. Там само, спр. КПЛ-А 313, 70 арк.
18. Там само, спр. КПЛ-А 360, 182 арк.
19. Там само, спр. КПЛ-А 1251, 1 арк.
20. Там само, спр. КПЛ-Гр. 2284, літографія.
21. Там само, спр. КПЛ-Ф 10084, фото.
22. Там само, спр. КПЛ-Ф 12420, фото.
23. Анненский И. Киевские пещеры / И. Анненский // Анненский И. Кипарисовый ларец. Вторая книга стихов (посмертная). – М.: Гриф, 1910. – С. 25.
24. Багрий Н.А. Киево-Печерська лавра на службі експлуататорів / Н. А. Багрий // Кошишні Києво-Печерська лавра на службі експлуататорів. – К.: ВМГ, 1935. – С. 8-30.
25. Беляев П.И. У великих святинь: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков / П. И. Беляев. – Саратов : Тип. Союза печ. дела и продажи изд., 1909. – 138 с.
26. Бодик О.П. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: Навч. посіб. / О. П. Бодик, Т. М. Рудакова. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 416 с.
27. Гепенер Н. Печери Київської лаври / Н. Гепенер. – К.: Пролетар, 1930. – 6 с.
28. Гробовой иеромонах Амфилохий у гробниці св. Димитрія Ростовського. XIX в. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/jnzo3hj>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
29. Денісов Г. Утворення чудес та мощів у Києво-Печерській лаврі / Г. Денісов. – Харків: Київ: Пролетарій, 1931. – 48 с.
30. Денісов Г. Як фабрикувалися чудеса та мощі в Києво-Печерській лаврі / Г. Денісов // Безвірник. – 1929. – № 23/24. – С. 11-17.
31. Киев теперь и прежде / сост. М. М. Захарченко. – К.: Изд. С. В. Кульженко, 1888. – 290 с.
32. Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П. П. Свиньина. – СПб.: Тип. И. Греча, 1839. – Ч. 1. – 436 с.
33. Кисілевська О. По рідному краю: [збірка окремих розділів та нарисів з багатьох творів автора] / О. Кисілевська. – Торонто: Добра книжка, 1955. – 182 с.
34. Кізова А. А. Облаштування простору навколо мощей святих у печерах Києво-Печерської лаври як спосіб комунікації з богомольцями (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) / А. А. Кізова // Сторінки історії. – 2015. – Вип. 39. – С. 5-19.
35. Лесневський Ю. А. Невдале шахрайство (Історія одних мощей) / Ю. А. Лесневський // Безвірник. – 1935. – № 7. – С. 16-20.
36. Литвиненко Я.В. Интерьеры лаврских пещер и их генезис / Я. В. Литвиненко // Церковные древности: Сб. материалов III Междунар. конф. "Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения" (Севастополь, 2003). – Симферополь: Универсум, 2005. – С. 350-357.
37. Литвиненко Я.В. Иконостаси і монументальний живопис лаврських печер. Датування, атрибуція, втрати, поновлення / Я. В. Литвиненко // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К.: Пріоритети, 2012. – Вип. 27; Спец. вип. 10: Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври / редкол.: К. К. Крайній (відп. за вип.) [та ін.]. – С. 306-337.
38. Лопухина Е.В. Иконы преподобных в пещерах – произведения иконописной мастерской Киево-Печерской лавры 1840 – 1850-х гг. / Е. В. Лопухина // Могилянські читання 2012 року. Збірник наукових праць: Традиції печерних монастирських комплексів в Україні та Східній Європі. Проблеми вивчення, збереження та музеєфікації / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К.: [б. в.], 2013. – С. 272-276.
39. Мазер К.П. Образи Києва середини XIX ст. / К. П. Мазер. – Б. м.: [Нюстремс], 1999. – 63 с.
40. Мамаев Н.И. Записки: [Лавра и пещеры в 1850-х гг.] / Н. И. Мамаев // Исторический вестник. – 1901. – № 9. – С. 787-790.
41. Нилус С.А. На берегу Божией реки: [в 3-х т.] / С. А. Нилус. – М.: Лествица; СПб.: Диоптра, 1999. – Т. 1. – 416 с.
42. О трех обетах монашества: девстве, нестяжании и послушании. – 2-е изд. – М.: Афонский русский Пантелеймонов монастырь, 1889. – 65 с.
43. Парфений, инок. Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле: [в 4-х ч.] / Парфений, инок. – М.: Тип. А. Семена, 1855. – Ч. 1. – 308 с.
44. Петренко М.З. Правда про печери і мощі Києво-Печерської лаври / М. З. Петренко. – К.: [б. в.], 1959. – 36 с.
45. Полюшко Г.В. Ігорівська ікона Божої Матері. Історія і доля святині / Г. В. Полюшко. – К.: [б. в.], 2012. – 32 с.
46. Рака в интерьере собора, общий вид. Литография 1890 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/h9fm8c8>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
47. Рака с мощами святого Александра Невского. Фото XIX в. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/4449.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
48. Рака с мощами святого Иакова Боровичского в Иверском монастыре до разграбления большевиками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/zrh5azs>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
49. Рака свт. Ионы, митр. Киевского и всея Руси, в Успенском соборе Московского Кремля. Фотография. Нач. XX в. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravenc.ru/text/578250.html>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
50. Рака Святителя Митрофана в Благовещенском соборе Митрофановского монастыря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vob.ru/saints/svt/svt_mitrofan/11.htm. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
51. Свято-Троїцький собор, фото из альбома 1874 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tinyurl.com/z54h8lz>. – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.01.2017.
52. Святые пещеры Киево-Печерской лавры // Русский художественный листок. – 1859. – № 25. – С. 79.
53. Скуленко І. Мощі і митротичіві голови Києво-Печерської лаври / І. Скуленко – Харків: К.: Держ. вид. України, 1930. – 20 с.
54. Степовик Д.В. Історія Києво-Печерської лаври / Д. В. Степовик. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2001. – 554 с.
55. Толстой Л.Н. Война и мир: [в 4-х т.] / Л. Н. Толстой. – М.: Интрейд Корпорейшен, 2007. – Т. 1. – 1266 с.
56. Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель / К. В. Шероцкий. – К.: В. С. Кульженко, 1917. – 376 с.
57. Шиденко В. Печери та мощі Києво-Печерської лаври / В. Шиденко. – К.: [б. в.], 1957. – 8 с.
58. Шульга Я.М. Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціоантропологічний вимір: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Шульга Яна Михайлівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2015. – 272 арк.
59. Щепанская Т. Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) / Т. Б. Щепанская // Русский Север: К проблеме локал. групп: [Сб. ст.] / Ред.-сост. Т. А. Бернштам. – СПб.: МАЭ, 1995. – С. 110-176.

References

1. Tsentralnyi derzavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv, fond 127, opys 768, sprava 185, 6 arkushiv.
2. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1236, 17 arkushiv.
3. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1682, 4 arkushy.
4. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1726, 13 arkushiv.
5. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1809, 8 arkushiv.
6. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1841, 82 arkushy.
7. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 1942, 94 arkushy.
8. Ibid, fond 128, opys 1 zah., sprava 2514, 5 arkushiv.
9. Ibid, fond 128, opys 1 zahalnochern., sprava 768, 5 arkushiv.
10. Ibid, fond 128, opys 1 zahalnochern., sprava 780, 30 arkushiv.
11. Ibid, fond 128, opys 1 zahalnochern., sprava 870, 15 arkushiv.
12. Ibid, fond 128, opys 1 KDS, sprava 482, 47 arkushiv.
13. Ibid, fond 128, opys 1 chern., sprava 101, 65 arkushiv.
14. Ibid, fond 128, opys 1 chern., sprava 130, 41 arkush.
15. Ibid, fond 169, opys 3, sprava 17, 81 arkush.
16. Fondy Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka, Kyiv, sprava KPL-A 293, 60 arkushiv.
17. Ibid, sprava KPL-A 313, 70 arkushiv.
18. Ibid, sprava KPL-A 360, 182 arkushy.
19. Ibid, sprava KPL-A 1251, 1 arkush.
20. Ibid, sprava KPL-Hr. 2284, lithrafiia.
21. Ibid, sprava KPL-F 10084, foto.
22. Ibid, sprava KPL-F. 12420, foto.
23. ANNENSKIY, I. (1910) Kievskie peshery. In: Annenskiy, I. *Kiparisoviy larec. Vtoraya kniga stikhov (posmertnaya)*. Moskva: Grif, p. 25.
24. BAHRII, N. A. (1935) Kyievo-Pecherska lavra na sluzhbi ekspluatatoriv. In: *Kolyshnia Kyievo-Pecherska lavra na sluzhbi ekspluatatoriv*. Kyiv: VMH, pp. 8-30.
25. BELYAEV, P. I. (1909) *U velikikh svyatyh: (Iz putevykh zametok)*. Tambov, Voronezh, Kursk, Chernigov, Kiev, Poltava i Kharkov. Saratov: Tipografiya Soyuza pechatnogo dela i prodazhi izdaniy.
26. BODYK, O. P., RUDAKOVA, T. M. (2011) *Suchasna ukrainska literaturna mova. Leksykologhiia. Frazeologhiia. Leksykohrafiia: Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury.
27. HEPENER, N. (1930) *Pechery Kyivskoi lavry*. Kyiv: Proletar.
28. Grobovoj ieromonakh Amfilohij u grobnicy sv. Dimitrija Rostovskogo. XIX v. [Online]. Available from: <http://tinyurl.com/jnzo3hj> [Accessed 30 January 2017].
29. DENISOV, H. (1931) *Utvorenna chudes ta moshchiv u Kyievo-Pecherskii lavry*. Kyiv; Kharkiv: Proletarii.
30. DENISOV, H. (1929) Yak fabrykuvannya chudes ta moshchi v Kyievo-Pecherskii lavry. *Bezvirnyk*, 23/24, 11-17.
31. ZAKHARCHENKO, M. M. (ed.) (1888) *Kiev teper' i prezhde*. Kiev: Izdanie S. V. Kul'zhenko.
32. ANON (1839) *Kartiny Rossii i byt raznoplemennykh ee narodov. Iz puteshestviy P. P. Svin'ina*. Vol. 1. St. Petersburg: Tipografiya I. Grecha.
33. KYSILEVSKA, O. (1955) *Po ridnomu kraiu: [zbirka okremykh rozdiliv ta narysiv z bahatokh tvoriv avtor]*. Toronto: Dobra knyzhka.
34. KIZLOVA, A. A. (2015) Oblashtuvannya prostoru navkolo moshchei svyatykh u pecherakh Kyievo-Pecherskoi lavry yak sposib komunikatsii z bohomoistami (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX st.). *Storinky istorii*, 39, 5-19.
35. LESNEVSKYI, Yu. A. (1935) Nevdale shakhraistvo (Istoriia odnykh moshchei). *Bezvirnyk*, 7, 16-20.
36. LITVINENKO, Ya. V. (2005) Inter'ery lavrskikh peshher i ih genezis. In: *Cerkovnye drevnosti: Sbornik materialov III Mezhdunarodnoy konferentsii "Cerkovnaya arheologiya: liturgicheskoe ustrojstvo khramov i voprosy istorii khristianskogo bogoslužheniya"* (Sevastopol', 2003). Simferopol': Universum, pp. 350-357.
37. LYTUVYENKO, Ya. V. (2012) Ikonostasy i monumentalnyi zhyvopys lavrskikh pecher. Datuvannia, atrybutsiia, vtraty, ponovlennia. *Lavrskiy almanakh: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istarii ta kultury*, 27 (10), 306-337.
38. LOPUKHINA, E. V. (2013) Ikony prepodobnykh v peshherah – proizvedeniia ikonopisnoy masterskoj Kievo-Pecherskoj lavry 1840 – 1850-kh gg. In: *Mohylianski chytannia 2012 roku. Zbirnyk naukovykh prats: Traditsii pecherykh monastyrskykh kompleksiv v Ukraini ta Skhidnii Yevropi. Problemy vyvchennia, zberezhenia ta muzeifikatsii*. Kyiv: [s. n.], pp. 272-276.
39. MAZER, K. P. (1999) *Obrazy Kyieva seredyny XIX st.* [S. I.]: Niustrems.
40. MAMAEV, N. I. (1901) Zapiski: [Lavra i peshhery v 1850-h gg.]. *Istoricheskij vestnik*, 9, 787-790.
41. NILUS, S. A. (1999) *Na beregu Bozhiei reki: [in 3 vol.]*. Vol. 1. Moscow: Lestvica; St. Petersburg: Dioptra
42. ANON (1889) *O trekh obetah monashestva: devstve, nestyazhanii i poslushanii*. 2nd edn. Moscow: Afonskij russkij Pantelejmonov monastyr'.
43. PARFENIY, inok (1855) *Skazanie o stranstvii i puteshestvii po Rossii, Moldavii, Turcii i Svyatoj Zemle: [in 4 vol.]*. Vol. 1. Moscow: Tipografiya A. Semena.
44. PETRENKO, M. Z. (1959) *Pravda pro pechery i moshchi Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kyiv: [s. n.].
45. POLIUSHKO, H. V. (2012) *Ihorivska ikona Bozhoi Materi. Istoriia i dolia sviatyni*. Kyiv: [s. n.].
46. Raka v inter'ere sobora, obshhiy vid. Litografiia 1890 goda [Online]. Available from: <http://tinyurl.com/h9fm8c8> [Accessed 30 January 2017].
47. Raka s moshhami svjatogo Aleksandra Nevskogo. Foto XIX v. [Online]. Available from: <http://www.pravoslavie.ru/4449.html> [Accessed 30 January 2017].
48. Raka s moshhami svjatogo Iakova Borovichskogo v Iverskom monastyre do razgrableniya bol'shevikami [Online]. Available from: <http://tinyurl.com/zrh5azs> [Accessed 30 January 2017].
49. Raka sv. Iony, mitr. Kievskogo i vseja Rusi, v Uspenskom sobore Moskovskogo Kremļa. Fotografija. Nach. XX v. [Online]. Available from: <http://www.pravenc.ru/text/578250.html> [Accessed 30 January 2017].
50. Raka Svyatitelja Mitrofana v Blagoveshenskomo sobore Mitrofanovskogo monastyra [Online]. Available from: http://www.vob.ru/saints/svt/svt_mitrofan/11.htm [Accessed 30 January 2017].
51. Svjato-Troickij sobor, foto iz al'boma 1874 g. [Online]. Available from: <http://tinyurl.com/z54h8lz> [Accessed 30 January 2017].
52. ANON (1859) Svjatye peshhery Kievo-Pecherskoj lavry. *Russkij khudozhestvennyj listok*, 25, 79.
53. SKULENKO, I. (1930) *Moshchi i myrotochyvi holovy Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kharkiv; Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
54. STEPovyk, D. V. (2001) *Istoriia Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kyiv: Vydavnychiy vidil Ukrainkoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu.
55. TOLSTOJ, L. N. (2007) *Vojna i mir: [in 4 vol.]*. Vol. 1. Moscow: Intrejd Korporatsii.
56. SHEROCKIJ, K. V. (1917) *Kiev. Putevoditel'*. Kiev: V. S. Kul'zhenko.
57. SHYDENKO, V. (1957) *Pechery ta moshchi Kyievo-Pecherskoi lavry*. Kyiv: [s. n.].
58. SHULHA, Ya. M. (2015) *Palomnytstvo do kyivskykh pravoslavnykh sviatyn u XVIII st.: sotsioantropolohichniy vymir*. Unpublished thesis (PhD), Kyivskiy natsionalnyi universitet imeni Tarasa Shevchenka, Kyiv.
59. SHHEPANSKAYA, T. B. (1995) *Krizisnaya set' (tradicii duhovnogo osvoiniya prostranstva)*. In: Bernshtam, T. A. (ed.) *Russkij Sever: K probleme lokalnykh grupp*. St. Petersburg: MAE, pp. 110-176.

Надійшла до редакції

A. Kizlova, PhD in History

National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine

COMFORTING COMMUNICATION NEAR THE SACRED OBJECTS OF KYIV PECHERSK LAVRA (THE 19TH – THE EARLY 20TH C.)

The article deals with the problem of comforting communication for minds and bodies in the sacred space of Kyiv Pechersk lavra (19th – early 20th c.). We investigate the role of the providing comfort in the conventual ideas and praxes and consider the attempts to improve prayers' physical contact with the sanctuaries. To achieve this goal we start with the analysis the Lavra administration preconceptions of the interest's native to stranger prayers and to sacred objects custodians. We also explore the level of operational comfort provided for the coffin-guardians and the cave guides. A special priority is accorded to the caves-going conditions. The features of the communicatively related disciplinary instructions for brethren (ideals and reality) are traced. As we have found out, the communicative comfort near Lavra sacred objects was important in the context of reliability engineering. The sacred objects keepers were able to forestall crowding, injuries or fire near shrines and icons. Increasing of the pilgrimage and incremental load for brethren promoted betterment work in the cloister. The problem of thefts in the Near and the Far caves as well as in all Lavra seems to be a promising topic for the further studies.

Keywords: Kyiv Pechersk lavra, 19th – early 20th c., communication, comfort, sacred object, prayer, brethren.